

વાલ્મિકી સમાજમાં સ્ત્રીઓના આરોગ્યની સમસ્યાઓ.

વાઘેલા દક્ષા બી .

Ph.d વિદ્યાર્થીની (સમાજશાસ્ત્ર)

સ્કૂલ ઓફ હ્યુમનિટિસ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સિસ, (સમાજશાસ્ત્ર) વિભાગ,

ડો.બાબા સાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી ,છારોડી ,અમદાવાદ.

એબ્સ્ટ્રેક્ટ :- (સારાંશ)

ભારતીય સમાજના કેટલાક સમૂહો સદીઓથી સામાજિક અને નાગરિક અધિકારોના ભોગવટાથી વંચિત રહ્યા છે . આવા સમૂહોમાં મુખ્યત્વે અનુસૂચિત જાતિઓ અને તેમાં પણ વાલ્મિકી સમાજ સામાજિક તથા શૈક્ષણિક રીતે પછાત જ્ઞાતિનો સમાવેશ થાય છે. આ સમાજના અન્ય લોકોની સમકક્ષ અધિકારો અને હક્કો ભોગવવાથી બાકાત રાખવામાં આવ્યા હતા. આર્થિક પછાતપણું, ગરીબી ,નિરક્ષરતા ,શોષણ તથા આરોગ્ય વિષયક સમસ્યાઓ આ સમાજમાં તીવ્ર સ્વરૂપે જોવા મળે છે .અંગ્રેજ શાસનકાળ સુધી અનુસૂચિત જાતિઓની સમસ્યાઓ પ્રત્યે ગંભીર રીતે ધ્યાન અપાયું ન હતું. આથી તેઓ અત્યંત ગરીબ પરિસ્થિતિમાં જીવન જીવતા હતા. વાલ્મિકી સમાજમાં સ્ત્રીઓને શિક્ષણ ન આપવાને કારણે તેઓની આરોગ્યની પરિસ્થિતિ વધુ ખરાબ થતી જોવા મળતી હતી અને તેઓ ધાર્મિક પ્રક્રિયા કે પરંપરામાં વધારે વિશ્વાસ ધરાવતા હોવાથી જો કોઈ સ્ત્રી કે અન્ય વ્યક્તિ બીમાર પડે તો તેને ડોક્ટર પાસે નહીં પરંતુ તેને ધાર્મિક સ્થળે /ભુવા પાસે લઈ જવામાં આવતા હતા. પરંતુ જેમ-જેમ શિક્ષણનો ફેલાવો થતો ગયો તેમ તેમ વાલ્મિકી સમાજની સ્ત્રીઓમાં આરોગ્ય ક્ષેત્રે પરિવર્તન આવતું જોવા મળે છે. સરકાર દ્વારા ચાલતા વિવિધ કાર્યક્રમો સ્વાસ્થ્ય કેન્દ્રો અને આરોગ્ય સુખાકારીના કાર્યક્રમો હેઠળ વાલ્મિકી સ્ત્રીઓની રોગપ્રતિકારક શક્તિ મજબૂત બનાવી રોગનાબૂદી જેવા પ્રશ્નો હલ કરવા .આવી વિવિધ યોજનાના કાર્યક્રમો કરવામાં આવે છે તેનાથી ઘણા પરિવર્તન આવ્યા છે અને તેમના આરોગ્યમાં સારો સુધારો થયેલો જોવા મળે છે.

-- પ્રસ્તુત શોધ પત્રમાં ગૌણ માહિતીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે .

યાવીરૂપ શબ્દો:- વાલ્મિકી સમાજ, આરોગ્ય , સ્ત્રીઓ, શિક્ષણ , ગરીબી ,નિરક્ષરતા, અનુસૂચિત જાતિઓ.

પ્રસ્તાવના :

આરોગ્ય જીવન સફળતાની યાવી છે . સુખી જીવન અને આરોગ્ય વચ્ચે સીધો સંબંધ છે. આરોગ્ય સમસ્ત પ્રજાનો પ્રશ્ન છે. પરંતુ સ્ત્રી જીવનને એ વિશેષ રીતે સ્પર્શે છે. પિતૃસત્તાક સમાજમાં સ્ત્રીનું ગૌણ સ્થાન એના જીવનના બધાં પાસાંઓ પર માઠી અસર કરે છે અને આરોગ્ય એમાંનું એક મહત્વનું પાસું છે.

રાષ્ટ્રીય પ્રગતિ નું માપદંડ આરોગ્ય છે. રાષ્ટ્રીય પ્રગતિના કોઈપણ ક્ષેત્રમાં આરોગ્ય એક મૂળભૂત તત્વ છે તે દેશની શક્તિ તથા ઉત્પાદન ક્ષમતાનું માપ છે .આરોગ્ય -ક્ષતિની અસર રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદનમાં ઉત્પાદન તથા કાર્યકુશળતા બંને પર પડે છે. આરોગ્ય એટલે માત્ર રોગોની અનુ પરિસ્થિતિ જ નહીં પરંતુ શારીરિક તથા સામાજિક બંને બાહ્ય વાતાવરણની સાથે વ્યક્તિના પૂર્ણ સમાયોજન ની સાથે છે.

(પુસ્તક સંદર્ભ:-ઔષધિય સમાજશાસ્ત્ર. પાના નંબર 66 .લેખક ડો.ઇલા મેકવાન)

આઝાદી પછી સ્ત્રી આરોગ્યની સ્થિતિ જોઈએ તો ,1947 માં ભારત આઝાદ થયું .1951માં ભારતના બંધારણમાં સ્ત્રી -પુરુષ સમાનતા ની સ્વીકૃતિ થઈ. 1952 થી ગ્રામીણ વિસ્તારના વિકાસ માટે સામુદાયિક વિકાસના કાર્યક્રમો શરૂ કરવામાં આવ્યા. કમ્યુનિટી ડેવલપમેન્ટ કાર્યક્રમો નક્કી કરવામાં આવ્યા. પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રને તબીબી સારવાર , રોગો નો અટકાવ ,બાળ સ્વાસ્થ્ય ,આરોગ્ય શિક્ષણ ,સ્કૂલના બાળકોનું આરોગ્ય, પોષણ પર્યાવરણની સ્વચ્છતા વગેરે સંબંધીત રીતે જવાબદારી સોંપવામાં આવી. આજ અરસામાં એટલે કે 1952માં ભારત સરકારે કુટુંબ નિયોજનને સરકારી કાર્યક્રમ તરીકે અપનાવ્યો. આ કાર્યક્રમનો હેતુ માં અને બાળકની તંદુરસ્તી જાળવવાનો હતો તેથી દંપતિઓ આ કાર્યક્રમ સ્વેચ્છાથી અપનાવી કુટુંબ જીવનને સુખી બનાવી શકે. ધીરે -ધીરે આ કાર્યક્રમ આરોગ્યને બદલે વસ્તી નિયંત્રણનો હાથો બની ગયો.

1947 માં જન્મ સમયે વ્યક્તિની સરેરાશ આયુ મર્યાદા ફક્ત 32 વર્ષની હતી .તે who ના અહેવાલ મુજબ વધીને 2001માં 63 અને 2018માં 68.8 વર્ષની થઈ છે .મૃત્યુ આંક પણ ઘટ્યો છે .આઝાદી પહેલા સ્ત્રીના આરોગ્યની સ્થિતિ ખરાબ હતી. આજે પણ આરોગ્યની અસમાનતા છે પરંતુ એમાં સુધારો જરૂર જણાય છે.

રાજ્યની અનુસૂચિત જાતિઓમાં સૌથી વધુ વસ્તી ધરાવતી જે મુખ્ય ત્રણ જાતિઓ છે. તેમાં વણકર ,ચમાર , વાલ્મિકી નો સમાવેશ થાય છે .વસ્તી ગણતરીના આંકડાઓ પ્રમાણે 1981 અને 1991 માં ગુજરાતના જુદા જુદા જિલ્લાઓમાં આપણે અનુસૂચિત જાતિની વસ્તી જોઈએ તો તે નીચે મુજબ જોઈ શકીએ છે.

કોષ્ટક.1 અનુસૂચિત જાતિની જિલ્લાવાર વસ્તી

જિલ્લાનું નામ	ગ્રામ્ય 1981	ગ્રામ્ય 1991	શહેરી 1981	શહેરી 1991	કુલ 1981	કુલ 1991	2001
જામનગર	65765	73414	35854	50594	101619	124008	154819
રાજકોટ	97331	112340	39702	31479	137033	183819	244364
સુરેન્દ્રનગર	85542	98476	26893	38062	112435	136538	166211
ભાવનગર	67374	87367	32383	51128	99753	138495	142128
અમરેલી	79707	95549	13341	18605	93048	114244	115490
જુનાગઢ	137731	160905	38864	52519	17695	213424	235624
કચ્છ	85004	105507	26878	44728	111882	150235	185932
બનાસકાંઠા	154147	204857	15994	25126	170141	229983	271484
સાબરકાંઠા	118472	138553	10068	13824	128540	152381	73325
મહેસાણા	178055	201565	449891	62090	223044	223655	148597
ગાંધીનગર	13306	14136	7893	24429	21199	38565	115955
અમદાવાદ	120533	129916	31640	423930	436937	553846	620765
ખેડા	144356	155640	32716	47850	177072	293490	106111
પંચમહાલ	73770	90186	14462	18201	88232	108387	92492
વડોદરા	93501	95134	20188	96742	15389	191876	204285
ભરૂચ	45061	45587	14632	20478	59693	66065	61491
સુરત	41378	47179	50264	77285	91642	124464	169324
વલસાડ	39287	42854	15702	22980	54989	65834	37304
ડાંગ	750	225	—	824	750	1049	921

ગુજરાત	1641070	1899394	797229	1160964	2438297	3060358	3592715
--------	---------	---------	--------	---------	---------	---------	---------

(પુસ્તકસંદર્ભ -Dalits in western India -2010 .લેખક :manubhai makvana)

આરોગ્ય ની વ્યાખ્યા :-

વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થા(1958)દ્વારા આપેલ આરોગ્યની વ્યાખ્યા મુજબ" જે વ્યક્તિ શારીરિક, માનસિક,ભાવનાત્મક અને સામાજિક રીતે સ્વસ્થ હોય તે જ સંપૂર્ણ રીતે નિરોગી કહેવાય" . આ ત્રણેય પાસાંઓ દરેકના જીવન જીવવા સાથે પરસ્પર એકબીજા સાથે એટલા બધા સંલગ્ન તથા જોડાયેલા છે કે આ ત્રણમાંથી એકની સમતુલા કચડે તો તેની વિપરીત અસર બીજા પર પડે.

(Book-જેન્ડર ,ડો.ચંદ્રિકા રાવલ)

ભારતમાં એક કહેવત છે કે" પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા "આરોગ્ય ત્રણ રીતે મહત્વનું છે એક તે એની વાસ્તવિક અગત્ય ,બીજું તેનું વ્યક્તિગત અને સામાજિક કક્ષાએ મહત્વ અને લોકોનું સશક્તિકરણ વધારે છે .આરોગ્ય એ મૂળભૂત જરૂરિયાત સાથે સંકળાયેલું છે.

પાર્સનસના મતે "આરોગ્ય એટલે હેલ્થ ઇઝી સ્ટેટ ઓફ કેપેસિટી ફોર ધ ઇફેક્ટિવ પર્ફોર્મન્સ ઓફ વેલ્યુ ટાસ્ક આરોગ્ય એક એવી અવસ્થા છે જેમાં મૂલ્યનિષ્ઠ કાર્ય અસરકારક રીતે પૂર્ણ કરી શકાય છે.

(Book-ઔષધીય સમાજશાસ્ત્ર ,ડો.ઈલા મેકવાન પાન નંબર 67)

આરોગ્યના સંદર્ભમાં સ્ત્રીના દરજ્જાને મૂલવીએ તો કુટુંબની માંદી વ્યક્તિની જવાબદારી લેવા સ્ત્રી સામાજિક રીતે બંધાયેલી છે. સાધનના અર્થમાં જોઈએ તો સારું આરોગ્ય આર્થિક રીતે મહત્વનું છે તે સરકાર અને કુટુંબનું તબીબી ખર્ચ ઘટાડે છે .

આરોગ્ય માપવાના જુદા જુદા માપદંડો દ્વારા જનસમાજ ની આરોગ્ય અંગે આંકડાકીય પરિસ્થિતિ જાણી શકાય છે .દાખલા તરીકે મૃત્યુદર પ્રમાણ, જન્મ વખતે અપેક્ષિત સરેરાશ આયુષ્ય મર્યાદા, શિશુ અને બાળકોનું મૃત્યુ પ્રમાણ ,સ્ત્રી પુરુષોનું વસ્તીમાં પ્રમાણ ,માતૃમરણ પ્રમાણ ઇતિયાદી લોકોના આરોગ્ય વિશે આંકડાકીય માહિતી આપે છે .આરોગ્યના માપદંડો મૃત્યુના જોખમનો અંદાજ આપી શકે છે પરંતુ અસ્વચ્છતા કે ગુણાત્મક આરોગ્ય વિશે વિશેષ જાણકારી આપી શકતા નથી .

* ગુજરાતમાં વાલ્મિકી જ્ઞાતિ ની વસ્તી

ગુજરાતમાં અનુસૂચિત જાતિની વસ્તી કુલ વસ્તીના 7.41% છે. આમાં અનુસૂચિત જાતિઓની જે મુખ્ય ત્રણ જ્ઞાતિઓ છે તેમાં વસ્તીના ક્રમમાં વાલ્મિકી જ્ઞાતિનો ક્રમ ત્રીજો છે .પ્રથમ ક્રમે વણકર અને બીજા ક્રમે ચમાર છે .રાજ્યમાં વાલ્મિકી જ્ઞાતિની વસ્તીનું પ્રમાણ જોઈએ તો તે નીચે મુજબ જોવા મળે છે .

કોષ્ટક: 2 ગુજરાતમાં વાલ્મિકી જ્ઞાતિ ની વસ્તી :----

ક્રમ	વર્ષ	અનુસૂચિત જાતિ	વાલ્મિકી જ્ઞાતિ
1	1961	13,67,255	1,85,5752
2	1971	18,25,432	2,32,856
3	1981	24,38,297	3,07,031
4	1991	30,60,358	3,92,027
5	2001	35,92,715	4,78,274

(પુસ્તક સંદર્ભ : Dalites in western India(2010), લેખક :manubhai makvana)

રાજ્યમાં વસ્તીની દ્રષ્ટિએ અગ્રક્રમમાં સ્થાન હોવા છતાં અન્ય દલિત જ્ઞાતિઓની સરખામણીમાં વાલ્મિકી જ્ઞાતિ નો સામાજિક ,આર્થિક અને શૈક્ષણિક ,આરોગ્ય વિકાસ ખૂબ જ ઓછો થયેલો જોવા મળે છે.

* મહિલા આરોગ્ય

મહિલા આરોગ્ય એ માનવ સભ્યતા અને આરોગ્ય વ્યવસ્થાપનનો અભિન્ન અંગ છે કારણ કે માનવ સમાજનો લગભગ અડધો ભાગ સ્ત્રીઓ છે .ઘણી સ્વાસ્થ્ય બાબતોમાં, સ્ત્રીઓ પુરુષો માટે અનુકૂળ ધોરણો નક્કી કરે છે જેમ કે તંદુરસ્ત આહાર અથવા બિન આરોગ્યપ્રદ આહાર માટેના ધોરણો સ્ત્રીઓ અને પુરુષો માટે લગભગ સમાન હોય છે. તેમ છતાં કુદરતે જન્મથી જ સ્ત્રી પુરુષના શરીર અને સ્વાસ્થ્યમાં ઘણા તફાવતો રાખ્યાં છે.

* વાલ્મિકી સમાજમાં સ્ત્રીઓનું આરોગ્ય:-

સ્વસ્થ રાષ્ટ્રને માટે સ્ત્રી -પુરુષ આરોગ્યના ભેદભાવ સંભવિત નથી. ભારતના સંદર્ભમાં સ્ત્રીઓના આરોગ્યને મુલવીએ તો એનાં નબળા આરોગ્યના મૂળ તેમની નિમ્ન સામાજિક ,આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક સ્થિતિ સાથે જોડાયેલા છે. વાલ્મિકી સમાજમાં પેઢીઓથી મહિલાઓને નિમ્ન સ્તરે આકવામાં આવી છે .એના આરોગ્ય અને પોષણ અંગે બેદરકારી રાખવામાં આવી છે. પિતૃસત્તા વિચારસરણીમાં સ્ત્રીઓની ઓળખ મુખ્યત્વે ગૃહિણી અને પત્ની તથા માતા તરીકે છે .પ્રજનન કાર્ય ,ગૃહ સંચાલન અને આર્થિક ઉત્પાદનની કામગીરીના ત્રેવડા ભારથી દબાયેલી રહે છે .આમ એના કથળેલા આરોગ્યના મૂળ સમાજની નિમ્ન સામાજિક, પરંપરાઓ વલણો સાથે જોડાયેલા છે.

* આરોગ્ય નું મહત્વ:-

સન (1985:25)માં દર્શાવે છે તે મુજબ આરોગ્ય ત્રણ રીતે મહત્વનું છે .

1: વાસ્તવિક અર્થમાં :-

જીવનની પૂર્ણતાના સંદર્ભમાં નિરોગી રહેવું એ પોતે અમૂલ્ય સિદ્ધિ છે. મૂળભૂત જરૂરિયાત છે જેમાં આરોગ્યને આહાર ,વસ્ત્રો ,આશ્રય અને શિક્ષણની જરૂરિયાતમાં મહત્વનું ગણવામાં આવે છે .

2: વ્યક્તિગત અને સામાજિક કક્ષાએ :-

વ્યક્તિનો વ્યક્તિગત અને સામાજિક દરજ્જો ટકાવી રાખવા આરોગ્ય મહત્વનું છે.

3: સશક્તિકરણ માટે:-

જીવન ધોરણ નું ઊંચું મૂલ્ય જાળવવા સામાજિક ,આર્થિક રીતે સશક્ત થવા અને કુટુંબમાં તબીબી ખર્ચ ઘટતા આવકમાં વધારો થાય ,માનસિક રીતે સક્ષમ રહેવાય એ બધા માટે આરોગ્ય મહત્વનું છે.

* વાલ્મિકી સમાજમાં સ્ત્રીઓની આરોગ્ય સંબંધીત સમસ્યાઓ:-

આરોગ્ય માપવાના માપદંડો દ્વારા જન સમાજની આરોગ્ય અંગેની માહિતી મેળવી શકાય .મૃત્યુદર પ્રમાણ, જન્મદર ,જન્મ સમયે અપેક્ષિત સરેરાશ આયુમર્યાદા, શિશુ અને બાળકોના મૃત્યુદર ,સ્ત્રી -પુરુષ પ્રમાણ ,માતાનું મૃત્યુ વગેરેના સંદર્ભમાં આરોગ્યનાં પ્રશ્નોની તપાસ થઈ શકે . અન્ય સમાજમાં પણ સ્ત્રીઓની આરોગ્ય સંબંધીત સમસ્યાઓ સરખી જ જોવા મળે છે ફરક એટલો જ હોય છે કે વાલ્મિકી સમાજમાં ઓછું શિક્ષણ હોવાને કારણે તેઓ આરોગ્ય વિશેની માહિતી જાણતા હોતા નથી .જ્યારે અન્ય સમાજમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ વધુ હોવાથી મહિલાઓ યોગ્ય સમયે યોગ્ય સારવાર મેળવી મેળવી શકે છે .

ભારતમાં સ્ત્રીઓના આરોગ્યની સ્થિતિનો ટૂંક ચિતાર નીચે મુજબ છે.

1.સ્ત્રી- પુરુષનું પ્રમાણ:-

વસ્તી ગણતરીના દર 10 વર્ષના અહેવાલોથી જોવા મળે છે કે દર દાયકે પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ઘટી રહ્યું છે .સ્ત્રી -પુરુષ પ્રમાણ સ્ત્રીઓના સ્વાસ્થ્યને માપવાનું અતિ મહત્વનું માપદંડ છે .20મી સદીની શરૂઆતથી જ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ઘટતું ગયું .1901 માં sex ratio 972 હતો તે ઘટીને 1971 માં 930 થયો .1991 માં ફરીથી ઘટ્યો .2001 ની જન ગણનામાં એ થોડો વધીને 933 થયો. આ એક આવકારદાયક બદલાવ છે. જોકે હજી પણ પરંપરાગત માનસિકતાને લીધે જાતિ પ્રમાણમાં તફાવત જોવા મળે છે .આ માટે ઘણાં કારણો છે .

-કુદરતી રીતે જન્મ વખતે જાતિ પ્રમાણ છોકરાઓની તરફેણમાં હોય છે .

- છોકરી કરતા છોકરાઓ તાકાતવાન હોય છે ,પરંતુ જીવવાની ક્ષમતા સ્ત્રીઓની વધુ છે.

- કન્યા જન્મની અવગણના

- કન્યાના ઉછેરમાં અવગણના

- ગર્ભપાત ને કાનૂની માન્યતા

- સામાજિક પ્રથાઓ

- સ્ત્રીઓની આત્મહત્યા અને ખુન

વગેરે જેવા પરિબલોને લીધે સ્ત્રી -પુરુષ જાતિ અસમાનતા સર્જાય છે.

2. બાળકોનું જાતિ પ્રમાણ:-

2001 ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે બાળકો (0-6)માંજાતિ પ્રમાણ 927 છે જે 1991 માં 945 હતું. અર્થાત 18 પોઇન્ટ થી ઘટ્યું છે આ અંગે ચર્ચા કરતા જણાવ્યું છે કે 35 વર્ષની ઉંમરની સ્ત્રીઓની આવરદા માં પુરુષો કરતાં સુધારો થયો છે. પરંતુ નાની છોકરીઓના મૃત્યુના આંકમાં સુધારો થતો નથી. તેમની ગર્ભહત્યા કરવામાં આવે છે અને તેથી જન્મ વખતે જ છોકરીઓનું પ્રમાણ છોકરાઓ કરતાં ઘટતું જાય છે .

3. શિશુ અને બાળમૃત્યુ પ્રમાણ:-

ભારતમાં છોકરાઓ કરતા છોકરીઓના નાની ઉંમરે થતા મરણનું પ્રમાણ ઊંચું છે નેશનલ ડેમિલી હેલ્થ સર્વે પ્રમાણે 1984 -88 માં અલ્પવયસ્ક બાળકોનો મૃત્યુ દર હજારો 86 નો હતો. તે ઘટીને 1994 -98 માં 68 થયો છે .જોકે ગ્રામીણ વિસ્તારમાં બાળકોના મૃત્યુનો દર શહેર કરતાં બમણો છે.

4. બાલિકા ગર્ભહત્યા :-

જન્મ બાદ તરત જ અથવા જન્મતા પહેલા ગર્ભમાં હોય ત્યારે જ બાલિકા ની હત્યા થતી જોવા મળે છે. ગરીબી ,આજીવિકાની તકનો અભાવ અને કેટલાક કુરિવાજો બાલિકાના જન્મને આવકારતા નથી એનું એક મહત્વનું કારણ પુત્ર નું મહત્વ પણ છે. શહેરી વિસ્તારોમાં બાલિકા ગર્ભહત્યા એ ગંભીર સમસ્યા છે. ભારતમાં જાતિ પરીક્ષણનો દૂર ઉપયોગ થાય છે. બાલિકા હત્યા કે ભુણ હત્યા એની માતાના શારીરિક અને માનસિક આરોગ્ય પર વિપરીત અસરો નીપજાવે છે.

5.લગ્નની વય અને માતાનું મૃત્યુ પ્રમાણ :-

ભારતના આરોગ્ય મંત્રાલય મુજબ બાળ લગ્ન માન્ય નથી. પરંતુ સામાન્ય રીતે વાલ્મિકી સમાજમાં સ્ત્રીઓના 18 થી ઓછી વયે કન્યાઓના લગ્ન થઈ જતા હોય છે. જ્યાં ઓછું શિક્ષણ છે ત્યાં નાની વયે સ્ત્રીઓ પ્રજોત્પાદનની પ્રક્રિયામાં પ્રવેશે છે. અપૂરતું પોષણ, કામનું ભારણ ,જાતીય

જીવનની અજ્ઞાનતામાં ગર્ભવતી બનતી સ્ત્રી પર જીવનનું જોખમ હોય છે .આવી સ્ત્રીની કુખે જન્મનારા બાળકો પણ અપૂરતું પોષણ, અલ્પ વજન અને મૃત્યુનું જોખમ હોય છે..

માતાના મૃત્યુના કારણોના સંદર્ભમાં:---

--- કુપોષણ અને અપૂરતા ખોરાકને લીધે નીપજતા એનિમિયા અને લોહીમાં લોહતત્વની ખામી .

--- અપૂરતા વિટામીન ન મળવાથી શરીર ઉપયોગી તત્વોથી વંચિત રહેવાથી અપૂરતા આયોડિનને લીધે ગર્ભના વિકસિત થતા બાળકના મગજને નુકસાન પહોંચે છે. એને લીધે બાળકમાં કોઈપણ જાતનું વિકલાંગપણું થવાની શક્યતા રહે છે કુપોષણને લીધે કિશોરવસ્થામાં છોકરીઓનો વિકાસ રૂંધાય છે જેને લીધે છોકરીઓ કુપોષણવાળી બને છે.

6. ગર્ભપાતના કાયદા ના દૂર ઉપયોગથી કથળતું આરોગ્ય :-

ગર્ભપાતના કાયદાથી ગર્ભપાતને કાનૂની માન્યતા મળી છે .આથી કેટલાક યુગલો મનવાંચિત જાતિનું બાળક મેળવવા વારંવાર ગર્ભપાત કરાવે છે. મેડિકલ ટેકનોલોજી ના વિકાસને લીધે ગર્ભસ્થ શિશુ નું લિંગ જાણવાના હેતુથી કરાતી સોનોગ્રાફીમાં જ્યારે એવું જણાય છે કે ગર્ભમાં રહેતું બાળક દીકરી છે ત્યારે એના સાસરી પક્ષના સભ્યો દબાણપૂર્વક ગર્ભપાત કરાવે છે. તેની અસર એના શારીરિક અને માનસિક આરોગ્ય પર વિપરીત રીતે પડતી જણાય છે.

7. આધુનિક સમયની નવી સમસ્યા :-

આધુનિક સમયમાં જન્મ નિયંત્રણની ગોળીઓ સામાન્ય બની ગઈ છે .આ ગોળીનો ઉપયોગ ગૃહિણી મહિલાઓ અને અવિવાહિત મહિલાઓ પણ કરે છે જે અનિચ્છનીય ગર્ભાવસ્થા ટાળવા માંગે છે .ગર્ભનિરોધક ગોળીઓના અભ્યાસમાં જાણવા મળ્યું છે કે સતત ગોળીઓના ઉપયોગ ના કારણે મહિલાઓની સ્થૂળતા ની ઘણી ફરિયાદો જોવા મળે છે. પ્રયોગશાળામાં બનાવેલ એસ્ટ્રોજન અને પ્રોજેસ્ટોરોન હોર્મોન્સ માંથી તૈયાર કરવામાં આવતી ગોળીઓની આ સૌથી મોટી આડ અસર છે જેમાં તણાવ જેવી સ્થિતિ સહિત અનેક સમસ્યાઓનો સામનો કરવો પડે છે.

(Wikipedia.Org.mahilao ka swastya)

* વાલ્મિકી સમાજમાં સ્ત્રીઓની આરોગ્ય સંબંધી સમસ્યાઓના કારણો અને અસરો :-

સ્ત્રીઓના આરોગ્ય સંબંધી સમસ્યાના સંદર્ભમાં એક કરતાં વધુ કારણો જવાબદાર છે.

1. પુત્ર જન્મ નું મહત્વ:-

વાલ્મિકી સમાજમાં પહેલાના સમયમાં અને અત્યારના સમયમાં પણ પુત્ર જન્મ નું મહત્વ વધુ જોવા મળે છે સમાજના ધોરણો ,સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો ,છોકરીને છોકરા કરતા નીચા દરજ્જાની માને છે .છોકરીના જન્મને અભિશાપ તરીકે જુએ છે. છોકરી જન્મતાની સાથે જ અસમાનતા નો

ભોગ બને છે .શારીરિક દેખરેખ તેમજ પ્રેમ અને લાગણીનો અભાવ અનુભવે છે. તેની અસર છોકરીઓના શારીરિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય ઉપર તેમજ તેના સમગ્ર વ્યક્તિત્વ ઉપર પડે છે. સ્ત્રીઓ જ્યારે માતૃત્વના ગાળામાંથી પસાર થાય છે ત્યારે છોકરીઓ તરફના સમાજના અભિગમનો શિકાર બને છે .

છોકરીઓના જન્મ પછી એ માતા તથા બાલિકા અસમાનતા નો ભોગ બને છે આ અસમાનતા ખાવા -પીવાની વસ્તુઓમાં ,શિક્ષણમાં ,આરોગ્યમાં ,મિલકતની વહેંચણીમાં સ્પષ્ટપણે જોવા મળે છે. જેની અસર સ્ત્રીના આરોગ્ય પર પડે છે .ધીમે ધીમે પોતાની જાત માટે એક નકારાત્મક અભિગમ ઊભો થાય છે.

2. લગ્નની નીચી વય :-

કાયદા દ્વારા સ્ત્રીઓની લગ્ન વય 18 વર્ષની કરવામાં આવી છે પરંતુ ગ્રામ્ય અને કેટલાક પછાત સમૂહમાં (વાલ્મિકી સમાજમાં) કેટલીક કન્યાઓને નાની ઉંમરે પરણાવી દેવામાં આવે છે ભારતમાં છોકરીઓની સરેરાશ લગ્ન વર્ષ 16થી 17 હતી . 18 થી 25 માં વય જૂથમાં લગ્ન કરવાનું પ્રમાણ હવે ઉત્તરો ઉતર વધતું જાય છે .નાની વયે લગ્ન કરી નાની વયે માતૃત્વ ધારણ કરનાર સ્ત્રી સાસરી પક્ષ દ્વારા તેના આરોગ્ય તરફ ઉદાસીનતા દાખવવામાં આવે તો અકાળે વૃદ્ધત્વ આવે છે .આની અસર સ્ત્રીઓના માનસિક અને શારીરિક સ્વાસ્થ્ય પર પડે છે .

3. ઓછું શિક્ષણ :-

શિક્ષણ અને આરોગ્યની સીધો સંબંધ છે. ભારતમાં આજે પણ 40% જેટલી સ્ત્રીઓ નિરક્ષર છે. એમાં પણ વાલ્મિકી સમાજમાં આનું પ્રમાણ ઘણું ઊંચું જોવા મળે છે ..આજે પણ એવા કેટલાય વિસ્તારો છે જ્યાં પાણી, બાથરૂમ ,સંડાસ વગેરેની સવલતો નથી. વળી જ્યારે પણ બીમારી આવે ત્યારે અંધશ્રદ્ધા ,દોરા ,ધાગા ,ભુવા વગેરેનો આશરો લે છે .જેમાંથી આરોગ્ય સુધરી શકતું નથી. નિરક્ષર સ્ત્રીઓને સ્વચ્છતા ,રોગના પ્રતિકાર કરવાની સમજ અને આરોગ્યના નિયમોની ઓછી જાણકારી હોય છે .આમ નિરક્ષરતાનું કારણ સ્ત્રીઓના આરોગ્ય સાથે સીધી રીતે સંકળાયેલું છે.

4. ગરીબી અને બેકારી :-

ગરીબી અને બેકારી રોગના મૂળ છે .જે લોકો ગરીબી રેખાની નીચે જીવે છે વાલ્મિકી સમાજના લોકો ગરીબી રેખા નીચે જીવે છે તેઓને રોજિંદા જીવનમાં પૂરતો અને પોષણદાયક ખોરાક મળતો નથી .જ્યારે પણ તેઓ બીમાર પડે છે ત્યારે યોગ્ય સારવાર માટેના રૂપિયા એમની પાસે હોતા નથી .ગરીબીની રેખા નીચે જીવતી સ્ત્રીઓની પરિસ્થિતિ દયનીય એટલા માટે છે કે રોજિંદા જીવનમાં પોષક તત્વો લઈ શકતી નથી .પૂરતી માત્રામાં કેલરી લઈ શકતી નથી .ગરીબ અને બેકાર એ પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા સખત શ્રમ અને મજૂરી કરવી પડે છે .પરિણામે માદગીમાં આરામ થઈ શકતો નથી. આમ ,ગરીબી -બેકારી પણ સ્ત્રીને આરોગ્ય સાથે સંબંધિત છે.

5.આરોગ્ય પ્રત્યે સ્ત્રીઓની ઉદાસીનતા :-

ઓછું શિક્ષણ, ગૌણ સ્થાન ઉપરાંત વ્યક્તિગત સ્વભાવ વગેરેને લીધે સ્ત્રીઓ પોતે પોતાના આરોગ્ય માટે હંમેશા જાગૃત રહેતી નથી .કેટલાક કિસ્સામાં સ્ત્રીઓએ પોતાનું સ્થાન પુરુષથી નીચું છે .એવું હંમેશા ને માટે સ્વીકારી લીધું છે .આનું પરિણામ આપણી સમાજ વ્યવસ્થામાં જોવા મળે છે .કારણ કે આપણા સામાજિક રિવાજોમાં પુરુષો જમી રહે પછી સ્ત્રીઓને જમવાનું ,પુરુષો બહારગામ ગયા હોય તો એકાદ વસ્તુથી ચલાવી લેવું એવી પરંપરાથી સ્ત્રીઓ પોતાનું આરોગ્ય જાળવવા પોષણદાયક આહાર લેવાનું ભૂલી જાય છે. મેડિકલ સારવારમાં પણ તે પોતાના પ્રત્યે ઉદાસીન રહે છે .આમ સ્ત્રીઓના પોતાના આરોગ્ય પ્રત્યેની ઉદાસીનતા સમસ્યા સર્જે છે.

6.બાળ મજૂરી :-

1990 માં થયેલા અભ્યાસોના એક અંદાજ મુજબ ગ્રામીણ અને શહેરી ગરીબ કુટુંબ ના બાળપણમાં છોકરીઓને જ્યારે રમવાનો ભણવાનો કે મજા કરવાનો સમય હોય ત્યારે એની પાસે ઘરકામ કે બાળમજૂરી કરાવવામાં આવે છે. ગરીબ ઘરમાં શિક્ષણ માટેની સવલતો હોતી નથી એને બદલે એને કામ કરવું પડે છે સફાઈ કામ કરવી પડે છે નાના ભાઈ -બહેનોને સાચવવા પડે છે .વળી અપૂરતો ખોરાક એને મળે છે. નજીવા પગારે તેઓ વિવિધ વ્યવસાયોમાં જોડાય છે .જેથી તેનું આરોગ્ય સલામતી અને સ્વસ્થતા જાળવાતા નથી જોકે હવે બાળમજૂરીનું પ્રમાણ ઘટતું જોવા મળે છે.

7.તરુણા અવસ્થા અને આરોગ્ય :-

વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થાના અહેવાલ (1994) પ્રમાણે છોકરીઓ જ્યારે તરુણા અવસ્થામાં પ્રવેશે છે. ત્યારે નબળા આરોગ્ય માટે જવાબદાર અગાઉ દર્શાવેલ પરિસ્થિતિ ઉપરાંત બાળ લગ્ન ,વેશ્યાવૃત્તિ ,હિંસા ,છેડછાડ ,મારજુંડ વગેરેનો ભોગ બનવાની શક્યતા વધે છે. આ તબક્કામાં આવતા શારીરિક પરિવર્તનો આવેગો હોર્મોનના બદલાતા સ્તરમાં છોકરાઓ અને છોકરીઓ અનેક પ્રકારની મૂઝવણ અનુભવે છે .જો એમાં પૂરતું માર્ગદર્શન ન મળે તો એના વિકાસ પર એની વિપરીત અસર પડે છે .અને આરોગ્ય જોખમમાં મૂકે છે.

આ ઉપરાંત પર્યાવરણ, પ્રદૂષણ ,વ્યવસાયિક સ્થિતિ કુટુંબનો અર્થતંત્ર, જાહેર આરોગ્ય સંભાળની સ્થિતિનો નબળો અમલ વગેરે જેવા પરિબલોને લીધે સ્ત્રીઓનું આરોગ્ય નબળું રહ્યું છે.

*સ્ત્રીઓના આરોગ્ય વિષયક દરજ્જો સુધારવામાં સરકારની નીતિ:-

ભારત સરકારે રાષ્ટ્રીય વસ્તી વિષયક નીતિમાં કેટલીક બાબતો પરત્વે ધ્યાન દોર્યું છે .બાળ આરોગ્ય ની નીતિ દ્વારા સલામત સગર્ભાવસ્થા, પ્રસૂતિ સામે પગલા ગુપ્ત બીમારીઓથી થતો ચેપ

, પ્રજનન તંત્રમાં ચેપ, એઇડ્સ નું નિવારણ ,રસીકરણ ,માતાના દૂધને મહત્વ, આરોગ્યવર્ધક ખોરાક વગેરેને મહત્વ અપાયું છે.

- નેશનલ પોલીસી ફોર એમપાવરમેન્ટ ઓફ વુમેન 2001માં પણ સ્ત્રીકેન્દ્રિત આરોગ્ય વિકાસ પર ભાર મુકાયો.

-સ્ત્રીઓના પ્રશ્નોને યોગ્ય રીતે સમજવા તબીબી વ્યવસાયના વલણ માટે કેટલાક પ્રયત્નો થયા.

- તાલીમ બદ્ધ કાર્યકરો અને કર્મચારીઓને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું અને આ માટે શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની ભૂમિકા અગ્રગણ્ય રહી સ્ત્રીઓમાં આત્મવિશ્વાસ વધે એવા પ્રયત્નો થયા.

- આરોગ્યની નીતિમાં આરોગ્ય સેવકોને પ્રાધાન્ય અપાયું.

ગુજરાતમાં પણ ઔષ ઔષધીય વિજ્ઞાનને મહત્વ આપવામાં આવ્યું .પ્રાથમિક આરોગ્ય સંભાળ કેન્દ્રો ગરીબમાટે વિશેષ સમલતો, હોસ્પિટલો બાંધવામાં સબસીડી વગેરેના પ્રયત્નો સફળ રહ્યા .પોષણયુક્ત ખોરાક મળી રહે એ માટે અપોષણની ઉણપો દૂર કરી શાકભાજી, અનાજ, વિટામીન એ, આયોડિન નો ઉપયોગ વગેરેને મહત્વ અપાયું.

સ્ત્રીઓના આરોગ્ય વિશે સઘન પ્રયત્નો થયા. સંચાર માધ્યમોએ એનો પ્રસાર અને પ્રચાર કર્યો. પરંતુ પ્રજનન ,બાળ આરોગ્ય અને સ્ત્રીના આરોગ્યના સંદર્ભમાં હજુ પણ તાલીમ વર્ગ કાર્યકર્તાઓને કર્મચારીઓ દ્વારા જેન્ડર સંવેદનશીલતાના મુદ્દાને પ્રાધાન્ય આપવું રહ્યું .આયુર્વેદિક, હોમિયોપેથીક અને ફિઝિયોથેરાપી વિશે વધુને વધુ જાણકારી મેળવવી જોઈએ .આમ સરકાર અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના સહયોગથી સર્વાંગી ગુણાત્મક આરોગ્યની સેવા અને અધિકારોને ન્યાય આપી, સ્ત્રીઓના આરોગ્યને સુધારી શકાય છે.

ઉપસંહાર :-

આ સંશોધન લેખ વાલ્મિકી સમાજની મહિલાઓનું આરોગ્ય આધારિત લેખ છે .જેમાં સ્ત્રીઓની આરોગ્ય સમસ્યાઓ જેવી કે પુત્ર જન્મ નું મહત્વ ,લગ્નની નીચી વય, ઓછું શિક્ષણ (નિરક્ષરતા), ગરીબી અને બેકારી આરોગ્ય પ્રત્યે સ્ત્રીઓની ઉદાસીનતા ,બાળમજૂરી ,તરુણા અવસ્થા અને આરોગ્ય જેવી સમસ્યાઓને કારણે સ્ત્રીઓને યોગ્ય પોષણ મળતું નથી પરંતુ સરકારની વિવિધ યોજનાઓના પરિણામે અને યોગ્ય માર્ગદર્શન મળવાને કારણે અત્યારના સમયમાં સુધારો થતો જોવા મળે છે.

સંદર્ભ સૂચિ:-----

* ગુજરાતમાં અનુસૂચિત જાતિઓ, ડો. મનુભાઈ મકવાણા (2000)સુરભી પ્રકાશન ,વડોદરા.

* સ્ત્રી સ્વાસ્થ્ય ના પ્રશ્નો ,નીરા દેસાઈ (2003) આર આર શેઠની કંપની, મુંબઈ.

- * ઔષધિય સમાજશાસ્ત્ર, ડો.ઈલા મેકવાન(2006) પાશ્વ પબ્લિકેશન.
- * સમાજ વ્યવસ્થામાં દલિત નારી, ડો.મનુભાઈ મકવાણા (2008)સુરભી પ્રકાશન .વડોદરા.
- * જેન્ડર અને સમાજ ,ડો.ચંદ્રિકા રાવલ (2010)પાશ્વ પબ્લિકેશન અમદાવાદ.
  - * sociology helth health, Sr.mehta
  - * The sociology of helth- Gregory we iss and Lynne.lonnaust
  - * gender- dr.chandrika raval, 2019
  - * <https://www.who.int>
  - * <https://nhmrc.gov.in>
  - * www.sje.gujarat.gov.in
  - * dalits in we stern India, dr. Manubhai(2010), santi prakashan
  - * censusindia.gov.in
  - * women's health- Wikipedia